

Отримано: 31.01.2021 р.

Прорецензовано: 07.02.2022 р.

Прийнято до друку: 10.02.2022 р.

e-mail: vitalii.benchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-48-53

Бенчук В. Геополітичні настрої донеччан в умовах збройного конфлікту (2014–2021 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 48–53.

УДК 094 (477.62)

Віталій Бенчук

ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ДОНЕЧЧАН В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ (2014–2021 РР.)

У дослідженні зроблено спробу проаналізувати геополітичні орієнтації донеччан протягом 2014–2021 рр., в умовах гібридного протистояння між Україною і РФ. Використавши широку джерельну базу – соціологічні опитування, прослідковано як донеччани ставилися до ідеї приєднання до країни-агресора під час «російської весни», а також розкрито еволюцію геополітичних настроїв та причини, які сприяли їх змінам.

Ключові слова: геополітичні настрої, гібридна війна, донеччани, ЄС, Митний Союз, Росія, Україна.

Vitalii Benchuk

GEOPOLITICAL SENTIMENTS OF THE DONETSK RESIDENTS IN CONDITIONS OF ARMED CONFLICT (2014–2021)

The article analyzes the geopolitical orientations of the citizens of Donetsk, in the conditions of the hybrid aggression of the Russian Federation against Ukraine during 2014–2021. It was found out that the prewar period of pro-Russian sentiments of local residents expressed not in separatist ambitions, but in desire to join Russian political/economic projects. In the conditions of "Russian spring" these moods have not proved fundamental changes, as sociological surveys showed. Most of their participants did not aim to join their region to an aggressor country. Further aggravation of the military-political situation by the Kremlin has led to the separation of the Donetsk region in two territories controlled by the Ukrainian authorities and temporarily occupied. This affected the change in geopolitical sympathies. During 2015–2017, an equable commitment between the European Union and Eurasian Customs Union in the polls, with a significant proportion of neutral status, is observed. They are experiencing minor movements towards the growth of the European course. However, the opposite trend is observed in the future. This is due to socio-political events in Ukraine and the influence of hostile propaganda to the mass consciousness of Donetsk.

Key words: geopolitical sentiment, hybrid war, citizens of Donetsk, EU, Eurasian Customs Union, Russia, Ukraine.

В Україні поширені регіональні ідентичності. Це нормальне явище для всіх суспільств і держав, у яких населення не є етнічно монолітним. Однак через особливості політичної боротьби за владу в українському суспільстві були створені штучні стереотипи й міфи щодо них. Особливо гостре політичне протистояння відбулося між донецькою ідентичністю й західними регіонами. Це пов'язано з постанням й діяльністю Партії регіонів. Цим скористався Кремль у своїй гібридній агресії проти України, використавши суспільні страхи й упередження регіонів один до одного. Тому аналіз геополітичних настроїв донеччан на території, підконтрольній українській владі в умовах збройного конфлікту, є актуальним завданням.

Це питання у вітчизняній та зарубіжній історіографії залишається малодослідженою темою. Геополітичні орієнтації місцевих жителів Донбасу побіжно розглянув харківський науковець Ігор Рущенко [17], а еволюцію їх суспільно-політичних настроїв охарактеризували британсько-канадський дослідник Тараса Кузьо [16], луганський соціолог Ілля Кононов [15], політичний аналітик Марія Золкіна [24], а також авторський колектив у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» за редакцією Володимира Горбуліна [19].

Спираючись на широку джерельну базу, автор здійснив спробу проаналізувати геополітичні настрої донеччан протягом 2014–2021 рр.

Під час Всеукраїнського референдуму з питання підтримки незалежності України в 1991 р. 83,9% його учасників у Донецькій області підтримали її. Активною рушійною силою в боротьбі за незалежність виступили шахтарі, так як вугільна галузь у СРСР почала занепадати ще з 1970-х рр. і на момент його розвалу опинилася в глибокій кризі. Висунувши політичні вимоги, вони сподівалися на покращення свого становища, проте їх надії не справдилися. Таким чином, донеччани, розчарувавшись у незалежності, почали ностальгувати на «стабільними роками» в період Радянського Союзу. Це виражалося у проросійських настроях. До того ж, на останні впливали й інші чинники, а саме: історичні умови розвитку регіону, де російський елемент, через особливості офіційної політики в бездержавний період, був домінуючим; відсутність державної програми «українізації» регіону; тісний зв'язок із РФ через родинні зв'язки, торгівлю, спільність кордонів, масове заробітчанство донеччан на її території [7, с. 225]. Однак їх настрої виражалися не сепаратистським від'єднанням регіону від України й приєднанням останнього до сусідньої держави: вони прагнули відновлення СРСР. Як показали соціологічні опитування об'єднання двох держав у 2005 р. підтримувало 42,3% респондентів на Сході України [13].

У 2011 р., на момент проголошення Кремлем свого нового глобального проекту Євразійський Союз, значно збільшилася частка тих, хто підтримував приєднання до нього України – більшість опитаних місцевих жителів. Але об'єднання України і РФ в одну державу підтримували в лютому 2014 р. лише 33% опитаних. Тобто, порівняно з 2000-ми роками, підтримка цієї ідеї почала спадати, а зростало прагнення долучитися до російських політичних та економічних проєктів [8]. Дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології (далі – КМІС) у квітні 2014 р., на тлі гострої суспільно-політичної кризи, показало, що місцевих жителів в Росії приваблювало стабільна економічна ситуація й високі заробітні плати та пенсії [14]. Але, разом із тим, варто відзначити, що в грудні 2013 р. лише 9% респондентів на Сході України прагнуло відокремлення свого краю й приєднання до іншої держави, а 5% – створення незалежної держави в межах свого регіону [23, с. 82].

20 лютого 2014 р. РФ розпочала збройну агресію проти України. Вона окупувала півострів Крим й втрутилася у внутрішні суспільно-політичні процеси на Донбасі. У результаті розпочалося протистояння між патріотами й проросійськи налаштованими особами. У публічному дискурсі донеччан зображували як прихильників останніх, одна це була штучно створена інформаційна картинка. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», проведене з 16 по 30 березня 2014 р., демонструє, що на Донбасі 26,8 % респондентів підтримувало ідею відокремлення південно-східних областей від України і приєднання їх до РФ, а не підтримувало – 51,7% [17, с. 37]. 26–29 березня 2014 р. Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу провів соціологічне опитування серед жителів Донецька. Воно показало, що 18,2% його учасників прагнули входження області в міждержавний союз із Росією, 8,7% – за приєднання до РФ і 4,7% – за проголошення так званої «ДНР» [1].

Інше дослідження, проведене у квітні КМІС, продемонструвало наступне – відокремлення області від України і приєднання до РФ підтримувало 27,5 % респондентів в Донецькій області, не підтримували – 52,2%, важко було визначитися – 17,3%, а за об'єднання двох держав в одну виступало 12,4% [14]. Ще одне опитування КМІС, здійснене 29 квітня–11 травня, показало, що 22,5% респондентів на Донбасі підтримувало вихід області з України і приєднання до іншої держави, а 8,4% – утворення власної незалежної держави. Таким чином, ми бачимо, що абсолютна більшість донеччан не прагнула до утворення «республіки». Ця ідея була поширена російськими політтехнологами й штучно накинута жителям Донбасу. Але збільшилася частка тих, хто прагнув приєднання області до РФ. Це було обумовлено кримським сценарієм, який породив у масовій уяві аналогічний, «безкровний» варіант для Донеччини та впливом інформаційних ресурсів на масову свідомість. Проте, як показали соціологічні опитування, жоден з російських варіантів – ні «незалежності» у вигляді «республіки», ні приєднання їхнього краю до РФ – не мали підтримки абсолютної більшості [20].

Військова інтервенція російських диверсійних груп, які спровокували збройний конфлікт на материковій частині України, з подальшим вторгненням регулярних частин Збройних Сил Російської Федерації, унеможливили моніторинг геополітичних орієнтацій. Лише підписання Мінська-1 та тимчасове припинення активних бойових дій дало можливість відслідкувати настрої місцевих жителів. Загальнонаціональне дослідження громадської думки, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерява» спільно з КМІС з 12 по 21 вересня 2014 р., зафіксувало певні зміни, зокрема збільшилася частка тих, хто хотів аби їхня область вийшла зі складу України та створила «неза-

лежну державу». Вона складала 32% опитаних, а тих, хто прагнув, щоб їхня область приєдналася до іншої держави, – 23% [21]. Щодо об'єднання України та РФ в одну державу, то цього прагнуло лише 13,3%. Таким чином, порівняно з весняними настроями, збільшилась частка тих, хто підтримував ідею «ДНР». Це можна пояснити результатом російської пропаганди й слабкістю спротиву українських інформаційних ресурсів [25].

З 2015 р. соціологи змінили акцент моніторингу. У попередній рік вони цікавилися тим, скільки донеччан прагнуть/не прагнуть від'єднання/приєднання своєї області, а тепер вони фіксували, яка частка прагне проєвропейського чи проросійського курсу. В 2013 р. на Сході України приєднання до Європейського Союзу (далі – ЄС) підтримувало 18,4% опитаних, а до Митного Союзу (далі – МС) – 64,5% [28]. Проте після російської агресії почалася еволюція геополітичних настроїв. Дослідження, проведене з 14 по 24 лютого 2015 р. на Сході України як на територіях, що підконтрольні останній, так і на тих, що не підконтрольні їй, продемонструвало, що 20% респондентів прагнуло вступу до ЄС, 30%, навпаки – до Митного Союзу, 32% – воліли зберегти нейтральний статус [2].

Наступне опитування, здійснене з 4-го по 14 грудня 2015 р. в Донецькій області на територіях, що контролюються, і на тих, що не контролюються Україною, показало незначні зміни. Зокрема, на референдумі з питання вступу до ЄС 28,7% учасників опитування підтримали б його, 35,5% – не підтримали, 22,8% – не брало б участь у ньому, 13,1% – важко було відповісти. Щодо МС, то 32,9% опитаних підтримали би цей курс, 31,5% – не підтримали, 22,6% – не брало б участі, 13% – важко відповісти. На питання: «Як Ви вважаєте, яким напрямком зовнішньої політики має йти Україна?» 26,9% виступали за проєвропейський курс, 34,1% – за проросійський, 27% – вважали, що варто зберегти нейтральний статус, 12% – не визначились [26].

Варто порівняти соціологічні дані з іншим дослідженням, проведеним групою «Рейтинг». За 2015 р. вона зафіксувала, що на Сході України 26% учасників опитування прагнуло приєднатися до ЄС, 28% – до МС, 34% – не змогли відповісти, 12% – надали іншу відповідь. Таким чином, спостерігається однакова картина [9].

У довоєнний період донеччани були однозначні в прихильності проросійського геополітичного вектору. Проте агресія РФ і розділення області на дві території призвели до еволюції настроїв. Оскільки, як зазначив І. Рущенко на Донбасі «критично важливим є місце проведення опитування», так як на його теренах існують патріотичні райони й проросійськи налаштовані. Останні складаються з тих місць, де значна частка переселенців епохи індустріалізації, тобто територій, які опинилися під тимчасовою російською окупацією. Також спостерігається зростання прихильників нейтрального статусу. Це можна пояснити розчаруванням від дій РФ – або через військову агресію на «братську країну», або через не повторення на Донеччині «кримського сценарію». Автор схиляється до останнього [17, с. 37].

У подальшому ця тенденція збереглася зі незначними коливаннями. Опитування, проведене з 19 по 31 травня 2016 р., на території, що контролюється українською владою, зафіксувало, що 22,6% його учасників виступали за проєвропейський курс; 27,8% – за проросійський; 43,2% вважали, що варто зберегти нейтральний статус; 6,4% – не визначились [28]. Соціологічна група «Рейтинг» за цей рік зафіксувала такі дані: 31% респондентів підтримувало вступ в ЄС; 30% – до МС; 21% – важко було відповісти; 17% – не підтримали запропоновані варіанти. Дані мають незначні розбіжності. Якщо КМІС зафіксувало перевагу проросійського зовнішньополітичного курсу, то група «Рейтинг» не побачила жодної переваги у прихильності між ЄС і МС [10].

Соціологічний моніторинг КМІС, проведений у травні 2017 р., продемонстрував значне збільшення прихильників проєвропейського курсу, порівняно з попереднім періодом. Так, 42,2% опитаних, які взяли б участь у референдумі, підтримали би вступ до ЄС, 33,7% – ні, 11,2% – не взяло би в ньому участь, 12,9% – важко відповісти. Даних щодо Митного Союзу немає. Проте на питання щодо бажаного напрямку зовнішньої політики 39,1% респондентів підтримало проєвропейський, 22,4% – проросійський, 22% – не підтримали жоден із варіантів [6]. Соціологічна група «Рейтинг», навпаки, не зафіксувала цього, так як 29% респондентів на Сході України прагнуло приєднання до МС, 27% – до ЄС, 19% – інша відповідь, а 25% – важко відповісти.

Пояснити таку різницю складно, оскільки методика опитування не змінилася. КМІС у своїх дослідженнях цікавився скільки підтримують проєвропейський, проросійський курси або нейтральний статус. Група «Рейтинг» формує питання наступним чином: «Якби Україна могла стати членом тільки одного міжнародного економічного союзу, це слід було би зробити з...?», без запропонування

нейтрального статусу. Попри різні дані, до 2017 р. вони фіксують стабільний спад підтримки серед учасників опитувань проросійського зовнішньополітичного курсу [11]. Це зумовлено тим, що протягом 2015–2016 рр. в область було залучено величезні кошти. Крім субвенції з Державного фонду регіонального розвитку, значні фінансові вливання здійснили міжнародні донори у вигляді грантів, безповоротної допомоги, кредитів. Лише за 2015 р., згідно звіту уряду, на відновлення Донбасу було залучено 1,3 млрд євро, а в наступному році – ще 286,6 млн доларів. Крім того, у 2016 р. область отримала додаткові 2,84 млрд грн, кошти, що були на казначейських рахунках органів місцевого самоврядування населених пунктів, які опинилися на не підконтрольній території. Це породило в масовій свідомості уявлення про прихід очікуваних змін для їхнього регіону, що вплинуло як на суспільно-політичні настрої, так і геополітичні [18].

Надалі ситуація змінилася, бо дані показують зростання підтримки серед донеччан проросійського курсу й зменшення частки тих, хто підтримував зближення з ЄС. Якби референдум стосовно вступу до ЄС відбувся в 2019 р., то «за» проголосували би 26,2% респондентів, «проти» – 36%, не взяли б участі в ньому – 15,5%, важко було відповісти – 22,3%. Приєднання до МС прагнуло 36,4%, не прагнуло – 24,3%, не взяло би участі в голосуванні – 15%, важко було відповісти – 24,3%. Відносно державного зовнішнього курсу, то 20,8% опитаних виступили за проєвропейський, 27,1% – проросійський, 33,3% – не приєднання до жодної з сторін, 19,3% – відмовились відповісти [4]. Соціологічна група «Рейтинг» демонструє дещо інші дані, зокрема 34% учасників опитування прагнуло вступу до ЄС, 41% – до МС, по 13% – важко відповісти або надали іншу відповідь [12].

У 2021 р. КМІС провів нове дослідження. Респондентам задали питання: «Уявіть, будь ласка, що зараз відбувається референдум з питання, чи вступати Україні до Європейського Союзу...» на яке «за вступ» відповіло 28,7% учасників опитування на Сході України, «проти вступу» – 33%, «не брали би участі в голосуванні» – 32,4%. Щодо МС дані виглядають наступним чином: «за» – 41,2%; «проти» – 25,5%; «не взяли би участі» – 25,8% [5]. Соціологічна група «Рейтинг» за цей рік провела дослідження лише відносно ЄС. Таким чином: «Якби сьогодні проводився референдум щодо вступу України до Європейського Союзу, як би Ви проголосували?», 41% на Сході України проголосувало би «за», а 50% – «проти» [22].

Спостерігається коливання у бік проросійського зовнішньополітичного курсу й зменшення частки тих, хто підтримував приєднання до європейських інститутів. На еволюцію настроїв вплинули внутрішньополітичні процеси як на загальнодержавному рівні, так і в самій області. Політики в публічній площині надавали перевагу гуманітарним питанням (мови, історії, релігії), якими маніпулювали російські агенти впливу в Україні на інформаційних просторах. Це збурювало масову свідомість на негативне сприйняття української влади. Так як більшість жителів регіону, перебуваючи у складному соціально-економічному становищі, прагнули покращення рівня життя. До того ж, протягом 2018–2019 рр. Кремль наростив свою присутність на українському медіа ринку. Важливими джерелами проросійської пропаганди стали телевізійні канали – «112 Україна», NewsOne, Zik, якими володів соратник кума президента РФ Віктора Медведчука Тарас Козак. Іншими факторами, які впливали на ці процеси, були мова ворожнечі місцевої влади, зокрема губернатора Павла Жебрівського, який в адрес місцевих жителів вживав терміни «вата», «не українці» тощо. А також корупційні скандали у відбудові/побудові інфраструктурних об'єктів в області.

Висновки. Отже, з'ясовано, що до російської агресії донеччанам були притаманні проросійські геополітичні настрої, котрі виражалися у приєднанні до проєктів РФ України як суб'єкта міжнародних відносин. В умовах «російської весни» змінився їх акцент, значна частка почала прагнути приєднання регіону до РФ, за кримським сценарієм. Але в результаті агресії Кремля та розділення Донецької області на територію, підконтрольну українській владі та на тимчасово окуповану, ці настрої змінилися. Значно спала підтримка проросійського вектору на тлі збільшення частки прихильників нейтрального статусу та приєднання до ЄС. Таким чином до 2017 р., відбувалося стабільне зростання прихильників проєвропейського зовнішньополітичного курсу. Це було обумовлено значними інвестиціями в область та очікуванням змін з боку місцевого населення. Однак у подальшому відбулася протилежна тенденція: зменшення прихильників ЄС і збільшення підтримки відносно МС. До цього призвела низка чинників, серед яких варто виокремити нарощування медійної потужності Кремля на території України та політичні події на державному й місцевому рівнях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Большинство жителей Донецка хотят жить в единой Украине – опрос. *ЛІГА. Новості*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_zhiteley_donetska_khotyat_zhit_v_edinoi_ukraine_opros.
2. Геополітичні орієнтації громадян України: сталі і мінливі останніх років (лютий 2012 – лютий 2015 рр.). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=507>.
3. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26>.
4. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26>.
5. Геополітичні орієнтації жителів України: червень 2021 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1054&page=5>.
6. Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=9>.
7. Гібридна війна: in verbo et in praxi. Вінниця, 2017. 412 с.
8. Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=63>.
9. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Липень, 2015. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_poll_082015_ua.pdf.
10. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 28 вересня – 7 жовтня, 2016. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2016_september_survey_of_residents_of_ukraine_ua_press_0001.pdf.
11. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 21 квітня – 5 травня, 2017. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2017_may_survey_of_residents_of_ukraine_ua_0001.pdf.
12. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 12–23 червня, 2019. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf.
13. Думки і настрої в Україні наприкінці року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=470&page=96>.
14. Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1>.
15. Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>.
16. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ, 2018. 560 с.
17. Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1-2. С. 34-43.
18. Самар В. Гібридний «євроремонт» Донбасу. *Дзеркало тижня*. 2017. № 21. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridniy-uevroremont-donbasu-244430_.html.
19. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2017. 496 с.
20. Ставлення до унітарної держави та сепаратизму в Україні. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=319>.
21. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру – загальнонаціональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи Ілька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-naselennya-do-podiy-na-donbasi-tsina-miru-zagalnonatsionalne-opituvannya>.
22. Суспільно-політичні настрої населення. 4-9 листопада 2021. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_5000_112021_press.pdf.
23. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ, 2016. 256 с.
24. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір. Київ, 2017. 235 с.
25. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=45>.
26. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз (грудень 2015). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=584&page=20>.
27. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз чи неприєднання до жодного з союзів. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=655>.
28. Яким шляхом йти Україні – до якого союзу приєднуватись? (Преференції населення за два тижні до Вільнюського саміту). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=2&y=2013>.

References:

1. Hibrydna viina: in verbo et in praxi: monohrafiia. Vinnytsia, 2017. 412 s.
2. Kononov I. Luhanskyi syndrom yak masova anomichna reaktsiia na rozghortannia hibrydnoi viiny. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>.

3. Kuzo T. Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet. Kyiv, 2018. 560 s.
4. Rushchenko I. Fenomen «dvokh Donbasiv»: vektory rozvytku kolektyvnoi svidomosti naseleння riznykh chastyn Donbasu v umovakh hibrydnoi viiny. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal*. 2017. № 1-2. S. 34-43.
5. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front : monohrafiia / za zah. red. V.P. Horbulina. Kyiv, 2017. 496 s.
6. Tkachenko V. Rosiia: identychnist ahresora. Kyiv, 2016. 256 s.
7. Transformatsii suspilnykh nastroiv v umovakh protydii ahresii Rosii na Donbasi: rehionalnyi vymir. Kyiv, 2017. 235 s.
8. Iak zminylosia stavlennia naseleння Ukrainy do Rosii ta naseleння Rosii do Ukrainy. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=45>.